

Oleh Razyhrayev

Referat Naczelnika Okręgowego Urzędu Policji Politycznej w Łucku nadkomisarza Kazimierza Ziołowskiego „Geneza i stan ruchu komunistycznego w Polsce w obecnej chwili i jego plany na najbliższą przyszłość oraz ruch komunistyczny na Wołyniu”

Rocznik Lubelski 38, 197-207

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

OLEH RAZYHRAYEV

Łuck

Referat Naczelnika Okręgowego Urzędu Policji Politycznej w Łucku nadkomisarza Kazimierza Ziołowskiego „Geneza i stan ruchu komunistycznego w Polsce w obecnej chwili i jego plany na najbliższą przyszłość oraz ruch komunistyczny na Wołyniu”

W dwudziestoleciu międzywojennym istotne zagrożenie dla władzy polskiej na Wołyniu stanowił ruch komunistyczny, dążący do oderwania regionu od II Rzeczypospolitej. Zwalczanie przejawów jego działalności było jednym z najgłówniejszych zadań policji politycznej oraz służby śledczej w województwie wołyńskim. Taktyka komunistów w latach 1921–1939 kilkakrotnie ulegała zmianom. W okresie przedmajowym spostrzegamy rozwój ruchu dywersyjnego, którego przejawami byli liczne napady na urzędy państwowe, posterunki policji, majątki osadników. Natomiast w latach 1926–1939 komuniści na Wołyniu, całkowicie nie rezygnując od dywersji, zmienili swoją taktykę, stosując akty terroru przeciw ujawnionym konfidentom oraz lojalnie usposobionym względem II Rzeczypospolitej obywatelom przeciwdziałającym ich akcjom¹.

Jednym ze znanych oficerów wołyńskiej policji, który aktywnie zwalczał ruch komunistyczny, był podinspektor Kazimierz Prosper Ziołowski, urodzony 13 kwietnia 1895 r. W 1923 r. kierował referatem organizacyjno-personalnym Oddziału Informacyjnego Wydziału Bezpieczeństwa Publicznego Urzędu Wojewódzkiego w Łucku. 1 stycznia 1924 r. objął kierownictwo wyżej wymienionego urzędu policji politycznej. Od czerwca 1924 r. piastował stanowisko naczelnika Okręgowego Urzędu Policji Politycznej w Łucku. W 1925 r. został odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi. Po reorganizacji Policji Politycznej w końcu 1926 r. objął kierownictwo Urzędu Śledczego w Łucku. Na wyżej wspomnianym stanowisku przebywał do września 1927 r. W latach 1929–1933 komendantem powiatowym PP w Kowlu. W czasie gdy kierował kowelską policją, w 1932 r., na północno-wschodnią część zaznaczonego powiatu rozciągnęło się najpoważniejsze w latach 1930 zbrojne wystąpienie ludności chłopskiej związane z ruchem komunistycznym, które obejmowało pogranicze województw wołyńskiego i poleskiego². K. Ziołowski był jednym z kierowników „akcji likwidacyjnej”³. Nie patrząc

1 Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), Ф. 46, Оп. 9а, Спр. 1076, Арк. 23.

2 P. Sichoński, *Polesie nieidylliczne. Zaburzenia porządku publicznego w województwie poleskim w latach trzydziestych XX w.*, Łomianki 2007, s. 24, 104.

3 *Ibidem*, s. 43.

na niepowodzenia policji w trakcie opanowania wyżej wymienionego wystąpienia pozostał na swoim stanowisku⁴. 31 stycznia 1935 r. awansował na podinspektora. 13 lutego 1935 r. został mianowany Komendantem PP Okręgu XIII Wołyńskiego. Na początku 1939 r. przeniesiony został na stanowisko Komendanta PP Okręgu V Białostockiego, na którym pozostał do kampanii wrześniowej⁵.

W zbiorach Państwowego Archiwum Obwodu Równieńskiego w Równem wśród licznie zgromadzonych dokumentów dotyczących okresu międzywojennego znajduje się referat „Geneza i stan ruchu komunistycznego w Polsce w obecnej chwili i jego plany na najbliższą przyszłość oraz ruch komunistyczny na Wołyniu”, który był wygłoszony przez nadkomisarza Kazimierza Ziółowskiego w czasie jego kierownictwa Okręgowym Urzędem Policji Politycznej w Łucku na zjeździe starostów (prawdopodobnie w końcu 1925 lub na początku 1926 r.) „celem dokładnego zaznajomienia się i posługiwania przy szkoleniu podwładnego personelu”⁶. 2 lutego 1926 r. zaznaczony dokument został wysłany przez Komendę Wojewódzką PP w Łucku do wszystkich kierowników Ekspozytur Policji Politycznej w województwie wołyńskim oraz do Komendy Powiatowej PP we Włodzimierzu. Podane źródło pokazuje liczne problemy przed jakimi stała Policja Państwowa, a zwłaszcza jej pion polityczny. Dokładnie scharakteryzowano tu powstanie Komunistycznej Partii Polski, Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy, Związku Młodzieży Komunistycznej. Dużo uwagi poświęcono przejawom działalności KPZU na Wołyniu, akcji „Zakordotu” oraz innym organizacjom o charakterze dywersyjnym.

Przy opracowaniu poniższego dokumentu zachowano pisownię oryginału.

„Geneza i stan ruchu komunistycznego w Polsce w obecnej chwili i jego plany na najbliższą przyszłość oraz ruch komunistyczny na Wołyniu” (fragment referatu)

TAJNE

Komunistyczna Partja Polski

Od roku 1882 do 1886 istniała w Polsce organizacja rewolucyjna o charakterze klasowym pod nazwą „Proletariat”. Po rozbiciu przez władze rosyjskie tej organizacji powstała w roku 1893 „Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy”, która była spadkobierczynią ideałów społecznych i politycznych „Proletariatu”. Przywódcami jej byli: Róża Luksemburg, Adolf Warszawski i Tyszko. Jednocześnie z powstaniem SDKPiL, w roku 1892 zorganizowana została Polska Partia Socjalistyczna. W roku 1906 w PPS nastąpił rozłam na PPS-Frakcję, z której rozwinęła się obecna PPS, i na PPS-Lewicę, bardzo zbliżoną do SDKPiL. Z fuzji SDKPiL powstała obecna Komunistyczna Partja Polski. Fuzja ta nastąpiła w grudniu 1918 r. pod nazwą: „Komunistyczna Partja Robotnicza Polski” z podtytułem:

4 *Ibidem*, s. 99.

5 Biogram K. Ziółowskiego sporządzono na podstawie: Archiwum Akt Nowych (dalej – AAN), 349. KGPP-dopływy, sygn. 89, s. 195; ДАБО, Ф. 1, Оп. 1, Спр. 626, Арк. 1; Спр. 628, Арк. 7; Оп. 4, Спр. 1652, Арк. 1; R. Litwiński, *Korpus policji w II Rzeczypospolitej. Służba i życie prywatne*, Lublin 2007, s. 539, 541.

6 Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), Ф. 300, Оп. 1, Спр. 140, Арк. 1.

„Zjednoczona S.D.K.P. i L. i lewica P.P.S.”. Dnia 1 grudnia 1918 r. został wybrany pierwszy Centralny Komitet K.P.R.P., a głównymi liderami byli: Stefan Królikowski, Adolf Warszawski, Marja Koszutska, Horwitz i Olszewski⁷.

Na I zjeździe organizacyjnym K.P.R.P. w grudniu 1918 r. uchwalono następujący program:

- (a) na polu politycznym: zdobycie drogą rewolucji Polskiej Republiki Rad delegatów miast i wsi, zniszczenie stałej armji, a zorganizowanie armji czerwonej przystosowanej do potrzeb rewolucji proletarjackiej.
- (b) na polu społecznym: wprowadzenia 6-godzinnego dnia pracy w celu zmniejszenia liczny bezrobotnych....

Komunistyczna Partja Zachodniej Ukrainy

Komunistyczna Partja Zachodniej Ukrainy początki swe bierze od organizacji komunistycznych powstałych wśród uchodźców Małopolski Wschodniej w Turkiestanie w r. 1918. Po powrocie do kraju luźne grupy komunistyczne złączyły się w jedną organizację, która przybrała nazwę „Komunistyczna Partja Galicji Wschodniej”. Do pokoju Ryckiego K.P.G.W. była organizacyjnie podległa komitetowi centralnemu komunistycznej partji (bolszewików) Ukrainy. Po ostatecznym przyłączeniu Galicji Wschodniej do Polski, na zasadzie porozumienia K.P.G.W. i ówczesnej K.P.R.P. – Komunistyczna Partja Galicji Wschodniej została wcielona do K.P.R.P. jako autonomiczny obwód. Jednakże, ze względu na różnice narodowościowe i cały szereg specyficznych zagadnień, wynikły tarcia i nieporozumienia, zdarzały się tendencje i dążenia do usamodzielnia K.P.G.W. W łonie tej ostatniej zarysowały się dwa kierunki: 1. reprezentowany przez element polski, dążący do ściślejszego zespolenia się z K.P.R.P. i dlatego nazwany K.P.R.P.-owskim i 2. reprezentowany przez element ukraiński dążący do uniezależnienia się od K.P.R.P., zorganizowana się w samodzielną sekcję Kominternu lub też w ostatecznym razie uzależnienia się od Charkowa. Kierunek ten od pseudonimu przywódcy Kryłyka „Wasilko” został zwany „Wasilkowskim”⁸.

Mimo prób ze strony K.P.R.P. załagodzenia tarć, antagonizm między tymi kierunkami stale wzrastał. Nie zlikwidowało go nawet ustępstwo ze strony K.P.R.P., jak zgoda wyrażona na drugim zjeździe dla większego podkreślenia samodzielności K.P.G.W. na zmianę nazwy na: „Komunistyczną Partję Zachodniej Ukrainy”. Obecnie z powodu znacznego osłabienia K.P.Z.U. przez liczne areszty i jej wybitniejszych działaczy – tarcia straciły na sile, ale nie jest wykluczone, iż zaostrzą się ponownie⁹.

Komunistyczna Partja Zachodniej Ukrainy dzisiaj działa na terenie Województw Lwowskiego, Tarnopolskiego, Stanisławowskiego, Wołyńskiego i części województwa Lubelskiego.

Struktura organizacji tak K.P.Z.U., jak i K.P.Z.B. jest identyczna z organizacją K.P.P.

7 E. Horoch, *Komunistyczna Partia Polski w województwie lubelskim w latach 1918–1938*, Lublin 1993, s. 18–22.

8 Ю. Сливка, *Комуністична партія Західної України*, Довідник з історії України. У 3 т. / За ред. І. Підкови та Р. Шуста, Київ 1993, http://history.franko.lviv.ua/Ilk_4.htm

9 Chodzi prawdopodobnie o masowe aresztowania w pierwszej połowie 1925 r.

W zasadzie tarcia między K.P.P. a K.P.Z.B. i K.P.Z.U. powodują odśrodkowe dążności tych ostatnich dążących do samodzielności względnie do uzależnienia się od K.P.(b) Białorusi w Mińsku i od K.P.(b)U. w Charkowie.

Jak z powyższego widać, stan organizacyjny K.P.P. nie jest zbyt pomyślny, partja nie jest w stanie scalić się, rozdzielana jest przez ruchy odśrodkowe, co w znaczniej mierze utrudnia jej wszelkie szeroko zakreślone akcje i plany. Liczbowy stan ruchu komunistycznego według danych ujawnionych na jednej z konferencji partyjnej przedstawia się następująco: na emigracji znajdują się około 10 tysięcy. K.P.P. liczy około 15 tysięcy zorganizowanych członków. Z.M.K., około 4 tysięcy członków, prócz tego pewna ilość komunistów obsadzona jest w obecnej chwili w aresztach śledczych i więzieniach, odsiadujących kary z wyroków sądowych.

W intensywności ruchu komunistycznego należy odróżnić tereny, na których działa K.P.P., a tereny, na których działa K.P.Z.B. i K.P.Z.U. Na terenach podległych wpływom K.P.P., tj. zamieszkałych przez ludność polską, ruch komunistyczny koncentruje się w ośrodkach przemysłowo fabrycznych, a dopiero ostatnio zaczyna się rozszerzać na wsi. Na terenach objętych przez dwie ostatnie organizacje ruch komunistyczny jest rozlany szerzej, a wykorzystując tendencje nacjonalistyczne, łączy się z ruchem powstańczym, a nawet dywersyjnym¹⁰. Rozwija się on przeważnie wśród ludności wiejskiej i na propagandę wśród włościan zwrócona jest specjalna uwaga.

Związek Młodzieży Komunistycznej.

K.P.P. ma za swoje główne zadanie prowadzenie agitacji i organizowania starszego społeczeństwa. Dla pracy zaś wśród młodzieży Komintern stworzył specjalną organizację międzynarodową tzw. „Komunistyczną Międzynarodówkę Młodzieży”. Powstała ona w listopadzie 1919 r. w Moskwie na Kongresie Związków komunistycznych Młodzieży. K.M.M. postawiła sobie za zadanie zorganizowanie jak najszerszych mas młodzieży robotniczej i włościańskiej, uświadomienie ich w kierunku komunistycznym i przygotowanie do walki o dyktaturę proletariatu. K.M.M. podporządkowana jest Kominternowi i stanowi jedną z jego sekcji, przy każdej komunistycznej partii będącej sekcją Kominternu egzystującą Związek Młodzieży Komunistycznej będącej sekcją komunistycznej Międzynarodówki Młodzieży. W myśl tej zasady przy K.P.P. został zorganizowany „Związek Młodzieży

10 W kwietniu roku 1923 Policja Państwowa województwa wołyńskiego konstatowała podnoszenie „akcji sabotażu” w celu skompromitowania autorytetu polskiej władzy. Komenda XIII Okręgu PP w Łucku w tajnym liście z 28 kwietnia 1923 roku do powiatowych komend zaznaczała konieczność wzmocnienia ochrony państwowych i wojskowych obiektów, torów kolejowych, mostów i linii telefonicznych. Zob. ДАРО, Ф.324, Оп.1, Спр.7, Арк.1. Od 1 lipca do 14 października 1923 r. w województwie wołyńskim przy udziale policji było przeprowadzone 36 obław oraz 6 obław przy udziale wojska (powiaty: włodzimierski, kowelski, lubomelski, horochowski i dubnieński). W powiecie rówieńskim w obławie było zaangażowanych ok. 520 policjantów (500 niższych i 20 wyższych). Ponadto prowadzono 108 „specjalnych wzmoczonych patroli”. Zob. ДАВО, Ф.1, Оп.2, Спр.194, Арк. 52–55; Р. Оксенюк, *Нариси історії Волині 1861–1939*, Львів 1970, с. 189; W okresie przedmowym na Wołyniu funkcjonowały liczne grupy bojowe, zorganizowane tak wysiłkiem miejscowych komunistów, jak i dywersantów ze strony radzieckiej („Kozacza Rada”, „Ukraińska Narodowo-Powstańcza Organizacja”, „Ukraińska Rewolucyjnie Powstańcza Organizacja”, „Zachodnio-Ukraińska Ludowo-Rewolucyjna Organizacja”, „Organizacja T”, „Ukraińska Czerwona Armia Powstańcza”). M. Kuczerepa zaznacza, że wszystkie one odróżniały się od siebie tylko nazwami. Natomiast formy i metody działalności były jednakowe. Jednakowy był również ich cel – przygotowanie zbrojnego powstania w celu „oderwania Wołynia od Polski dla połączenia z Ukrainą Radziecką”, zob. M. Kuczerepa, *Polityka II Rzeczypospolitej wobec Ukraińców na Wołyniu w latach 1921–1939*, „Przegląd Wschodni”, t. IV, z.1(13), s. 142–143.

Komunistycznej w Polsce” posiadający 2 autonomiczne obwody: 1. Związek młodzieży komunistycznej Zachodniej Białorusi i 2. Związek Młodzieży Komunistycznej Zachodniej Ukrainy. Organizacja Z.M.K. w P. jest taka sama jak organizacja K.P.P. Posiada ona własny zjazd partyjny, Komitet Centralny, Komitety Okręgowe, dzielnicowe, rejonowe komórki.

Poszczególne stopnie organizacji Z.M.K. pozostają w ścisłym kontakcie z takimiż stopniami organizacji komunistycznej.

K.P.Z.U. na Wołyniu

Praca komunistyczna na terenie Wołyniu zapoczątkowana samorzutnie w drugiej połowie 1922 r. W szeregu miast powiatowych zakładane są jacejki komunistyczne, które początkowo nie są związane z organizacjami centralnymi. Z końcem 1922 r. powstała na terenie m. Włodzimierza jacejka komunistyczna zorganizowana przez Ruchłę Liebers, jacejka ta związana zostaje z Okręgowym Komitetem K.P.R.P. w Lublinie. W drugiej połowie roku 1923 z ramienia C.K. K.P.Z.U. przybył na Wołyń Iwanienko Hryć vel Nieznajko vel Michalski, który powiązał powstałe samorzutnie na terenie Wołynia jacejki komunistyczne i młodzieży komunistycznej oraz nawiązał kontakt z organizacją Ukraińskiej Socjalno-Demokratycznej Partii¹¹ i jej posłami. Od tego czasu Wołyń przechodzi pod wyłączne wpływy C.K. K.P.Z.U.

Nadmienić tu należy, że na terenie Wołynia od 1922 r. dość silnie zorganizowana była Ukraińska Socjalno-Demokratyczna Partja, na czele której stali posłowie Prystupa¹², Paszczuk¹³, Wojtiuk¹⁴, Skrypa¹⁵, Mochniuk¹⁶, Tymoszczuk¹⁷, Pawluk¹⁸ i Wasyńczuk¹⁹. Linja

11 *Ukraińska Socjal-Demokratyczna Partia (USDP)* – legalna polityczna partia o lewicowych poglądach. Rozwiązana w 1924 roku przez władze polskie. Patrz również: ДАБО, Ф.1, Оп.2, Спр.249, Арк. 2–8.

12 *Prystupa Tomasz (Choma)*. Ur. 3 listopada 1895 r. w Zadworzu (pow. Przemyślany). Poseł na Sejm I kadencji 1922–1927. Zmarł po 1930 r., zob. Biblioteka Sejmowa, http://bs.sejm.gov.pl/F/ITELEXM6DE8J2CRT84Y76AUX73MNBCUFGXQ3PVHUBBTIQT7A4M-03773?func=full-set-set&set_number=057768&set_entry=000001&format=999

13 *Paszczuk Andrzej (Andrij)*. Ur. 1891 r. w Harajmówce powiatu łuckiego. Poseł na Sejm I kadencji 1922–1927. Zmarł po 1933 w ZSRR., zob. Biblioteka Sejmowa, http://bs.sejm.gov.pl/F/ITELEXM6DE8J2CRT84Y76AUX73MNBCUFGXQ3PVHUBBTIQT7A4M-60517?func=full-set-set&set_number=058013&set_entry=000001&format=999

14 *Wojtiuk Jakiw*. Ur. w 1894 r. w miejscowości Sielec powiatu chełmskiego. Poseł na Sejm I kadencji 1922–1927. Zmarł po 1933 w ZSRR., zob. Biblioteka Sejmowa, http://bs.sejm.gov.pl/F/ITELEXM6DE8J2CRT84Y76AUX73MNBCUFGXQ3PVHUBBTIQT7A4M-61625?func=find-b&request=Wojtiuk&find_code=WRD&adjacent=N&x=0&y=0

15 *Skrypa Józef (Josyp)*. Ur. w 1894 r. w miejscowości Siedliska powiatu zamojskiego. Poseł na Sejm I kadencji 1922–1927. Zmarł w 1929 r., zob. Biblioteka Sejmowa, http://bs.sejm.gov.pl/F/ITELEXM6DE8J2CRT84Y76AUX73MNBCUFGXQ3PVHUBBTIQT7A4M-00374?func=find-b&request=Skrypa&find_code=WRD&adjacent=N&x=0&y=0

16 *Mochniuk Wasyl*. Ur. 15 lipca 1895 r. w Lubomlu na Wołyniu. Poseł na Sejm I kadencji 1922–1927. Rozstrzelany wiosną 1940 r., zob. Biblioteka Sejmowa, http://bs.sejm.gov.pl/F/ITELEXM6DE8J2CRT84Y76AUX73MNBCUFGXQ3PVHUBBTIQT7A4M-09437?func=find-b&request=Mochniuk&find_code=WRD&adjacent=N&x=0&y=0

17 *Tymoszczuk Jurij*. Ur. 1880 r.? Poseł na Sejm I kadencji 1922–1927., zob. Biblioteka Sejmowa, http://bs.sejm.gov.pl/F/ITELEXM6DE8J2CRT84Y76AUX73MNBCUFGXQ3PVHUBBTIQT7A4M-45248?func=find-b&request=Tymoszczuk&find_code=WRD&adjacent=N&x=0&y=0

18 *Pawliuk Ilarion*. Ur. 22 maja 1887 r. w Kolesnikach powiatu rówieńskiego. Poseł na Sejm I kadencji 1922–1927., zob. Biblioteka Sejmowa, http://bs.sejm.gov.pl/F/ITELEXM6DE8J2CRT84Y76AUX73MNBCUFGXQ3PVHUBBTIQT7A4M-45248?func=find-b&request=Pawluk&find_code=WRD&adjacent=N&x=0&y=0

19 *Wasyńczuk Paweł (Pawło)*. Ur. 2 sierpnia 1893 roku w Chełmie. Poseł na Sejm I i II kadencji 1922–1930.

polityczna U.S.D.P. nie różniła się wiele od creda politycznego K.P.Z.U. W miesiącu marcu 1923 r. miał miejsce zjazd U.S.D.P. we Lwowie, który przyjął platformę polityczną K.P.Z.U.

Na zjeździe tym wybrany został „Oblastny Komitet” U.S.D.P., któremu podlegały Wołyń, Polesie i Chełmszczyzna. Od tego czasu rolę K.P.Z.U. na Wołyniu spełnia faktycznie U.S.D.P. Uchwały Kongresu U.S.D.P. we Lwowie z marca 1923 r. zaakceptował zjazd krajowy U.S.D.P., który odbył się konspiracyjnie w mieszkaniu posła Prystupy w Łucku²⁰. Wynikiem tych dwóch zjazdów był rozłam, jaki nastąpił w U.S.D.P. Wyłoniły się mianowicie dwie linie taktyczne. Jedna reprezentowana przez Pawła Wasyńczuka, dążąca do utworzenia frakcji U.S.D.P. złożonej z elementów socjalistycznych i nacjonalno-ukraińskich, druga reprezentowana przez posła Paszczuka, dążąca do zupełnego oczyszczenia frakcji z elementów niepewnych i ścisłego zespolenia z K.P.Z.U. Druga ta koncepcja wśród zwolenników U.S.D.P. zwyciężyła i we frakcji pozostali posłowie Prystupa, Paszczuk, Wojtiuk i Skrypa. Od tego czasu frakcja U.S.D.P. w zupełności podlegała C.K. K.P.Z.U. i wykonywała jej instrukcje i polecenia.

30 stycznia 1924 r. organizacja U.S.D.P. na Wołyniu została zlikwidowana.

Przybyły na Wołyń, jak wyżej zaznaczono, Iwanienko Hryc vel Nieznajko vel Michalski, funkcjonariusz C.K. K.P.Z.U., jako bazę operacyjną obrał Kowel, gdzie prowadził pracę organizacyjną K.P.Z.U. wśród miejscowych związków zawodowych.

W okresie tym Iwanienko wyjeżdża do Łucka jako instruktor do organizującego się tu wówczas pod egidą posła Prystupy Związku Młodzieży Komunistycznej Zachodniej Ukrainy. Wymieniony aresztowany zostaje w Kowlu w dniu 17.12.1923 r. i odesłany do Lwowa do sprawy Chodyko Żygmunta i Związku Młodzieży Komunistycznej.

Na miejsce aresztowanego Iwanienki vel Nieznajki vel Michalskiego C.K. K.P.Z.U. deleguje na Wołyń w miesiącu kwietniu 1924 roku swego funkcjonariusza niejakiego Różańskiego Aleksandra pseudo „Fornala”²¹, który początkowo zamieszkiwał w Łucku, następnie przeniósł się do Kowla i Włodzimierza. W tym czasie z ramienia C.K. Z.M.K.Z.U. wydelegowany zostaje do prac związku na Wołyń student uniwersytetu Brenner Paweł vel Trauner Pejsach.

Z końcem miesiąca lipca 1924 r. odbyła się w Łucku konferencja działaczy komunistycznych na terenie Wołynia, na której zniesiono „Oblastny Komitet” U.S.D.P., a teren, jaki podlegał temu komitetowi, podzielono na cztery okręgi K.P.Z.U.:

Zmarł w 1944 r., zob. Biblioteka Sejmowa, http://bs.sejm.gov.pl/F/ITELEXM6DE8J2CRT84Y76AUX73MNBCU-FGXQ3PVHUBBTIQT7A4M-46213?func=full-set-set&set_number=064732&set_entry=000001&format=999

20 Zbigniew Zaporowski zaznacza: „17 listopada 1923 r. w mieszkaniu Prystupy w Łucku odbyła się narada z udziałem m.in. 6 posłów (w tym Andrzej Paszczuk, Tomasz Prystupa, Maksym Czuczma i Wasyl Mochniuk), którzy postanowili wstąpić do opanowanej kilka miesięcy wcześniej przez Komunistyczną Partię Zachodniej Ukrainy Ukraińskiej Socjal-Demokratycznej Partii”, zob. Z. Zaporowski, *Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie*, Lublin 2000, s. 22.

21 Krawczenko Piotr (ps. Aleksandr Różański, Fornal). Urodził się w 1896 r. na Wołyniu. Studiował w Kowlu. Pracował w Niemczech. Od 1914 r. zamieszkał w Kijowie. Uczestnik I wojny światowej. Brał udział w ustanawianiu władzy Radzieckiej na Ukrainie. W 1920 r. skierowany do Chełma. W 1921 r. był aresztowany. Po zwolnieniu skierowany przez CK Komunistycznej Partii Polski do Lwowa. Był jednym z kierowników Drohobycko-Borysławskiej organizacji okręgowej. W 1924 r. skierowany w Związku Radzieckiego, gdzie ukończył „speckursy”. Po powrocie na Wołyń objął kierownictwo okręgowej partyjnej organizacji. W 1925 r. emigrował do Związku Radzieckiego. Pracował w Dniepropietrowsku na różnych stanowiskach sektora gospodarczego. W czasie „Wielkiego terroru” był represjonowany., zob. A. Колпакиди, Д. Прохоров, *Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки*, Т. 2, Москва 1999, с. 62.

1. Okręg kowelski, obejmujący powiaty włodzimierski, kowelski, łucki, horochowski i lubomelski.
2. Okręg równieński, obejmujący powiaty równieński, dubnieński, krzemieniecki i ostrogski.
3. Okręg chełmski, obejmujący powiaty chełmski, włodawski, hrubieszowski, tomaszowski, część janowskiego, biłgorajskiego i krasnostawskiego.
4. Okręg poleski.

W okręgu kowelskim działał funkcjonariusz C.K. K.P.Z.U. Różański Aleksandr vel „Fornal”, w okręgu równieńskim Matijenko Nikita vel Sawicz, współpracownik posłów Prystupy i Paszczuka, redaktor organu U.S.D.P., który wychodził w Łucku pt.: „Ukraińskie Żytia”; w okręgu chełmskim działał funkcjonariusz C.K. K.P.Z.U. Jasiński Aleksandr, zaś okręg poleski nie miał wyznaczonego pracownika ani stałej siedziby. Praca na ten ostatni okręg miała być zaczęta z Wołynia, ponieważ jednak robota K.P.Z.U. na terenie Wołynia rozwijała się słabo, wpływy K.P.Z.U. nie dotarły na Polesie i teren ten wpływami swoimi objęła Kom. Partja Zachodniej Białorusi. Jak później okazało się, wpływy K.P.Z.B. dotarły do Ratna powiatu kowelskiego do pogranicznych miejscowości powiatu lubomelskiego oraz pogranicznych miejscowości powiatu kostopolskiego przez powiat sarneński, gdzie na terenie Sarn i Dąbrowicy K.P.Z.B. jest silnie zorganizowana.

W miesiącu wrześniu 1924 r. zlikwidowany zostaje na terenie Łucka, Beresteczka pow. dubnieńskiego, częściowo i Kowla Związek Młodzieży Komunistycznej Zachodniej Ukrainy²². Delegat C.K. Z.M.K. Z.U. Brenner w czasie tej likwidacji zdołał zbiec i osiadł na terenie powiatu horochowskiego.

W tym czasie poszukiwany przez organa policyjne Matijenko Nikita vel Sawicz ucieka z Równego do Rosji Sowieckiej, wskutek czego praca komunistyczna na terenie okręgu równieńskiego K.P.Z.U. ulega załamaniu.

Czynnym pozostaje okręg kowelski z nieujawnionym podówczas funkcjonariuszem C.K. K.P.Z.U. Fornalem vel Różańskim, który rozbudowuje organizację, tworząc powiatowe komitety K.P.Z.U. we Włodzimierzu, Kowlu, Hołobach (stochodski), Horochowie i Łucku. Tym Komitetom noszącym nazwę „Powitkomów” podlegało szereg komitetów rejonowych, które w terenie pracowały przez jacejki komunistyczne.

Jak to wyżej zaznaczono, praca komunistyczna na terenie Kresów, a także i Wołynia w głównej mierze zwróciła swą uwagę na zorganizowanie ludności wiejskiej, wykorzystując tu tendencje narodowościowe i separatystyczne. Zawdzięczając tym ostatnim, w dość krótkim przeciągu czasu, bo od września 1924 roku do kwietnia 1925 roku, udaje się Różańskiemu vel Fornalowi oraz posłowi Prystupie, który wchodził w skład C.K. K.P.Z.U., zorganizować w kowelsko-włodzimierskim okręgu K.P.Z.U. silnie rozbudowaną organizację, liczącą około 600 członków. Jak wyżej wspomniano, z ucieczką Matijenki vel Sawicza praca w okręgu równieńskim uległa załamaniu, zreorganizowana zostaje dopiero w miesiącu lutym 1925 roku za inicjatywą „Fornala” vel Różańskiego, który z C.K. K.P.Z.U. uzyskał mandat prowadzenia roboty komunistycznej i na terenie okręgu równieńskiego. Fornal do zorganizowania tamże pracy wysłał Stepnowa vel Bondarenkę z Włodzimierza, za którego inicjatywą zorganizowany został Okręgowy Komitet.

22 Do wykrycia Związku Młodzieży Komunistycznej (ZMK) w województwie wołyńskim przyczynił się funkcjonariusz Policji Politycznych aspirant Sergiusz Zaremba, zob. ДАВО, Ф.1, Оп.5, Спр. 1546, Арк. 2.

Kowelsko-Włodzimierski Okręgowy Komitet K.P.Z.U. specjalną zwrócił uwagę na prace w kierunku przygotowania bojowego członków organizacji. Przy każdym „Powitkemie” i „Rejkomie” istniała sekcja wojskowo-bojowa, która kierowała pracami nad przygotowaniem kadr do ruchu zbrojnego, w czasie którego opanowane być miały poszczególne obiekty państwowe, zniszczone osiedla polskie, wymordowana ludność polska, wzniesiona rewolucja i przeprowadzone połączenie Wołynia z Rosją Sowiecką. Każdy rejon K.P.Z.U. w sekcji wojskowej tworzył bataljon, jacejki zaś sotnie i półsotnie.

Według oświadczenia Fornala vel Różańskiego na zjeździe członków Okręgowego Komitetu we Włodzimierzu w dniu 30 marca 1925 roku do akcji bojowej na terenie Wołynia zorganizowane było około 5000 włościan. W ruchu tym bojowo-powstańczym charakterystycznym momentem było, że kierownicy ruchu związani byli z działaczami zakordonowanymi, którzy swego czasu prowadzili akcję dywersyjną (vidi niżej) na pograniczu, co uwydatniało się w wysyłaniu do Rosji Sowieckiej poszczególnych członków organizacji bojowo-powstańczej w celu przeszkolenia z powiatów włodzimierskiego i kowelskiego. Kontakt ten silnie uwydatnił się w organizacji bojowo-powstańczej rejonu Suchowola powiatu łuckiego, oddział bojowy którego dokonał szeregu aktów sabotażu, podpaleń i napadów rabunkowych w okresie grudnia 1924 r., stycznia i lutego 1925 roku.

W dniu 1 kwietnia 1925 roku po dłuższym opracowaniu organizacji Okr. Komitet Kowel-Włodzimierz, jak również i Okr. Komitet Równe zostały zlikwidowane przez aresztowanie członków C.K., członków powiatowych komitetów, oraz wybitniejszych członków jacejek²³.

Do miesiąca sierpnia 1925 roku Centr. Kom. K.P.Z.U. nie mógł nawiązać kontaktu z Wołyniem z powodu rozbicia organizacji. Nieujęty C.K. K.P.Z.U. Fornal vel Różański ponownie wydelegowany został przez C.K. na Wołyń celem zorganizowania pracy.

Centralny Komitet K.P.Z.U. czyni usilne starania ponownego zorganizowania akcji komunistycznej na terenie Wołynia. Wysłannikom C.K. udaje się założyć ośrodki organizacyjne i wznowić pracę w rejonie gminy Jarosławicze pow. dubieńskiego, do którego to rejonu wchodzi kilka wsi z powiatu łuckiego gm. Poddębce, w rejonie gminy czarórkowskiej pow. łuckiego oraz w rejonie gm. Ołyka i Klewań. Praca organizacyjna idzie w dość żywym tempie, jednakże znajduje się ona w początkowej fazie i jest ściśle zakonspirowana tak dalece, że członkowie organizacji dotychczas nie otrzymują bibuły komunistycznej, a to z tego względu, by organizacja nie została ujawniona wzgl. by władze bezpieczeństwa nie mogły uzyskać widocznych dowodów istnienia organizacji. Czołowi ludzie akcji komunistycznej, jak posłowie Prystupa i Paszczuk, w obecnej fazie prac przygotowawczych, jak na to wskazują wywiady i obserwacja odsunięci zostali od aktywnych prac komunistycznych z wymienionymi dawał możliwość ujawnienia organizacji.

23 W końcu marca – na początku kwietnia 1925 roku we Włodzimierzu oraz na terytorium powiatu kowelskiego i łuckiego policji udało się aresztować ok. 200 osób. Szereg nielegalnych organizacji było wykryto w powiatach dubnieńskim, rowieńskim oraz krmienieckim. Do „likwidacji” dołączyły się również policjanci z Kowla. Pomoc policji okazywał również Korpus Ochrony Pogranicza. Ważną rolę w wiosennych likwidacjach odegrały wywiady funkcjonariusza Okręgowego Urzędu Policji Politycznej w Łucku wyżej wspomnianego aspiranta Sergiusza Zaremby. Według niektórych danych w 1925 roku ogółem zostało aresztowano około 1,5 tys. osób związanych z organizacją tzw. „powstania Fornala-Krajca”, zob. „Życie Wołynia”, 1925, nr 15, 12 kwietnia, s. 12; nr 16, 19 kwietnia, s. 16; J. Radziejowski, *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929. Węzłowe problemy ideologiczne*, Kraków 1976, s. 64; O. Власюк, В. Сидорук, В. Цятко, „Східні кресли” під знаком польського орла, Рівне 2004, с. 82–83; ДАВО, Ф.1, Оп.5, Спр. 1546, Арк. 2–3.

Technika prac komunistycznych w rejonie gminy ołyckiej i klewańskiej wykazuje zupełnie identyczne cechy, z jakimi organa policji spotykały się na terenie powiatu włodzimierskiego w czasie likwidacji organizacji komunistyczno-dywersyjnej, gdzie prace prowadził delegat C.K. Różański vel Fornal. Nasuwa to przypuszczenie, że wymieniony działa na terenie pow. rówieńskiego. Momentem wskazującym na powyższe jest ta okoliczność, że praca komunistyczna organizowana jest wśród członków „Proświt”, a w pierwszym rzędzie do pracy wciągany bywa sekretarz „Proświty”. Według informacji pochodzących z organizacji silna jacejka komunistyczna zorganizowaną ma być wśród pracowników cukrowni w Babinie, do której to jacejki należeć ma dość duża ilość azylantów.

Zastosowany obecnie system organizowania jacejek komunistycznych przy równoczesnym pomijaniu zewnętrznych objawów agitacyjnych, jak kolportażu bibuły komunistycznej i innych, wymaga zwrócenia jak najbaczniejszej uwagi organów bezpieczeństwa oraz wyłączenia sił w kierunku przeprowadzenia wywiadów konfidencjonalnych i zjednania konfidentów.

Na uwagę zasługuje zorganizowanie na terenie powiatu łuckiego i dubieńskiego akcji terrorystycznej, która ujawniła się w zamachu Matwieja Matwiejczuka, którego komuniści podejrzewali o oddawanie usług konfidencjonalnych policji, a w wyniku którego zastrzelony został służący jego Zajac Borys, oraz w wysłaniu do sołtysa wsi Bilcze oraz mieszkańca Kalniatycz wyroków śmierci za ich prowokatorską i szkodliwą pracę w stosunku do pracowników Zachodniej Ukrainy. Listy te podpisane zostały przez oddział bojowy Ukraińskiej Rewolucyjnej Powstańczej Organizacji. Przystąpienie do akcji terrorystycznej ma za zadanie zabezpieczenie organizacji przed zdradą oraz utrudnienia organom policji użycia konfidentów.

Akcja Zakordonowa

Dla zobrazowania całokształtu pracy komunistycznej na terenie Wołynia i zamierzeń Kominternu w stosunku do Kresów koniecznym jest zapoznanie się również z akcją komunistyczno-dywersyjną wychodzącą z zakordonu. W okresie kiedy na Wołyniu nie było zorganizowanej Komunistycznej Partii tj. w roku 1921, powstaje w Charkowie Wydział do komunistycznych prac zakordonowych pod nazwą: „Zakordonnyj Otdiel” w skróceniu „Zakordot”, który na terenie Wołynia organizuje sieć rewolucyjnych trójek mających za zadanie zrewolucjonizowania miejscowego włościanstwa, dokonywanie aktów sabotażu i dywersji i wzniesienia rewolucji w celu oderwania ziem Wołynia od Polski i przyłączenia do Rosji Sowieckiej²⁴. Akcja Zakordotu organizowana zostaje przez emisariuszy z zakordonu, którzy na terenie Wołynia utworzyli „obłastrewtrójkę – ujezd rewtrójki” i „wołost

24 Obecność bezpośredniej granicy między Ukrainą Radziecką a II Rzeczpospolitą uwarunkowała wykorzystanie ludności Wołynia w międzynarodowym ruchu komunistycznym. Bolszewickie kierownictwo rozpatrywało perspektywę rozwoju ruchu komunistycznego na Wołyniu jeszcze przed podpisaniem pokojowego traktatu w Rydze. Tak, jeden z przedstawicieli USRR na negocjacjach w Rydze E. Kwiring w liście do przewodniczącego Rady Ludowych Komisarzy i Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych USRR C. Rakowskiego od 30 listopada 1920 roku pisał, że „*oderwanie od USRR Zachodniego Wołynia i Galicji postawiło przed Rządem i Komunistyczną partią bolszewików Ukrainy zadanie: wziąć pod swoje ideowe i organizacyjne kierownictwo rewolucyjnych ruch, wzrostu którego, wskutek okupacji polskiej, trzeba wkrótce oczekiwać*”. Co więcej, E. Kwiring proponował dla przeprowadzenia nielegalnej działalności stworzyć specjalny komitet w celu niemożności oskarżenia USRR o zakłócenie norm prawa międzynarodowego., zob. O. Купчик, *Волинь у експорті більшовицької революції до країн Європи (1920-мі роки)*, „Ukrainica Polonica”, t. II, Kijów- Żytomierz 2005, s.49.

– rewtrójki”. System zakonspirowany trójkowy, gdzie członkowie poszczególnych rewtrójek nie znają się pomiędzy sobą. Organizacja ta zostaje zlikwidowaną w 1921 roku po dokonaniu przez członków organizacji morderstwa rabunkowego na bankierów w Równem²⁵ w celu uzyskania środków materialnych. Do połowy 1923 roku dywersja ze strony sowieków zostaje zaniechana i dopiero w miesiącu czerwcu tegoż roku zorganizowany zostaje w Charkowie z ramienia Kominternu „Wsieukraiński Powstańczy Komitet”, który podejmuje się prowadzenie zadań „Zakordotu” w roku 1921. Przypada to na okres prac K.P.Z.U. na terenie Wołynia. Z ramienia charkowskiego Komitetu wzgl. „Centrum” wydelegowany zostaje do Sławuty upełnomocniony tego Komitetu Siemionow vel Kryworotin vel Grosman Sima, który na terenie Wołynia stwarza Ukraińską Narodowo Powstańczą Organizację²⁶ w strukturze podobnej do „Zakordotu” opartą na systemie trójkowym, mająca te same cele zrewolucjonizowanie Wołynia i oderwanie go od Rzeczypospolitej Polskiej. Organizacja U.N.P.O. obejmowała teren powiatów rówieńskiego, ostrogskiego, dubieńskiego, łuckiego, krzemienieckiego i horochowskiego. Pozostała ona tylko w luźnym kontakcie z K.P.Z.U., który wyrażał się tem, że kurjerzy C.K. K.P.Z.U. przechodzili przez linie kurjerskie U.N.P.O. Nazwa – Ukraińska Narodowo Powstańcza Organizacja zastosowana została przez Siemionowa w tym celu, aby do prac rewolucyjno-powstańczych podciągnąć i czynniki szowinistyczno-nacjonalne na tutejszym terenie. Organizacja ta zlikwidowana zostaje w kwietniu 1924 roku....

Delegat „Centrum” Charkowskiego Siemionow ze zbiegłych do Rosji Sowieckiej członków U.N.P.O. organizuje na pograniczu bandy dywersyjne, uzupełniając je dezertkami i przestępcami kryminalnymi. Bandy te od czerwca 1924 roku do stycznia 1925 roku dokonują szeregu napadów dywersyjnych na pograniczu, palą dwory i folwarki, niszczą zbiory, uprowadzają za kordon inwentarz i dokonywają rabunków i morderstw.

Pomimo zlikwidowania organizacji U.N.P.O. Siemionow nie rezygnuje z organizowania na terenie Polski wewnętrznej organizacji powstańczej, w okresie żniw 1924 roku stwarza na terenie powiatu krzemienieckiego Ukr. Rew. Powstańczą Organizację²⁷ w identycznych

25 Chodzi tu o zabójstwo w dniu 9 lipca 1921 r. małżeństwa Gorensztejnów., zob. Центральний державний архів громадських об'єднань України в Києві, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 1039, Арк. 2; О. Півень, *Закордонний відділ КП(б)У та його діяльність на Волині у 1920–1921 рр.*, „Збірник навчально-методичних матеріалів та наукових статей історичного факультету ВДУ ім. Лесі Українки”, 2006, вип.11, с. 49.

26 „Ukraińska Narodowo Powstańczą Organizacja” (UNPO) powstała w lipcu 1923 r. Zorganizowany pod kierownictwem naczelnika Okręgowego Urzędu Śledczego nadkomisarza Korneliusza Disterhoffa specjalny Oddział lotny PP w sierpniu-wrześniu 1924 roku ujął 9 członków UNPO. Czasopismo „Громада” („Hromada”) 31 stycznia 1926 roku informowało o rozprawie sądowej przeciw 101 członku UNPO która miała miejsce w lecie 1925 roku w Sądzie Okręgowym w Równem. Według danych Urzędu Wojewódzkiego w Łucku proces sądowy odbył się 17 lutego 1925 r., zob. ДАВО, Ф.1, Оп.4а, Спр. 47, Арк. 32; Ф.46, Оп.9а, Спр. 1076, Арк. 15; „Громада”, 1926, ч. 4, 31 січня, с. 1.

27 „Ukraińska Rewolucyjno-Powstańcza Organizacja” (URPO) została powołana w 1924 roku przez Siemionowa (Simy Grosmana). Funkcjonowała na terenie powiatu krzemienieckiego, łuckiego i dubieńskiego. Pod czas konferencji komendantów powiatowych PP województwa wołyńskiego odbytej 13 maja 1924 roku wojewoda gen. Bolesław Olszewski stwierdził, że „akcja dywersyjna zakrojona na szeroką skalę idzie po linii powstańczej przez URPO w celu przygotowania ruchu socjalno rewolucyjnego na kresach i w całym Państwie”. Pozatym B. Olszewski zaznaczył, że kierownictwo URPO idzie z Rosji Radzieckiej i dzieli się na dwa działy: agitacyjno-polityczny i instruktorsko-bojowy. Areszty członków URPO zaczęły się jesienią 1924 roku. M.in., we wrześniu 1924 roku KPPP w Dubnie aresztowała 9 osób podejrzanych o przynależność do URPO, a KPPP w Krzemieńcu 22 osoby., zob. AAN, 2009. KWPP w Łucku, sygn. 7, s. 180; ДАВО, Ф. 45, Оп. 1, Спр. 227, Арк. 1–3; Szereg aktywistów URPO byli oskarżeni przez Sąd Okręgowy w Łucku w czerwcu 1927 roku. „23 maja 1927 roku rozpoczął się w Łucku proces sądowy przeciw 60-ciu członków KPZU. Jest to kontynuacja Włodzimierskiego procesu. Akcją

celach jak U.N.P.O. Organizacja ta zlikwidowana zostaje we wrześniu 1924 roku. Kilku zbiegłych członków tej organizacji pod wodzą bandyty Jewticha Woźniuka tworzyły kadry bandy dywersyjnej, która dokonuje szeregu napadów dywersyjnych na odcinku powiatu krzemienieckiego.

W styczniu 1925 roku w związku ze zmianą linii politycznej Zw. Republik Sowieckich w stosunku do Polski bandy dywersyjne zostają rozformowane i akcja dywersyjna na Polskę zaniechana. Nie znaczy to jednak, by zmierzania Kominternu w stosunków do Kresów, tj. ich zrewolucjonizowania i oderwania od Polski, również uległy zawieszeniu. Dowodem tego jest ścisły związek organizacji komunistyczno-dywersyjnej z r. 1925 z czynnikami Ukrainy Sowieckiej i stałe popieranie przez te czynniki ruchu komunistycznego na terenie Wołynia”.

ДАРО, Ф.300, Оп.1, Спр.140, Арк. 2, 9–20.

Reasumując, możemy stwierdzić że działalność policji oraz sił wojskowych na Wołyniu w latach 1921–1925 sprzyjała zmniejszeniu aktywności ruchu komunistycznego oraz istotnie normalizowała życie społeczno-polityczne. Wraz z tym należy wziąć pod uwagę również zmianę polityki komunistów w świetle II zjazdu KPZU w 1925 r.²⁸ Po 1926 r. policja przeszła od masowych akcji do taktyki aresztowań wśród kierownictwa i aktywnych działaczy komunistycznych ośrodków. Jednak organom bezpieczeństwa publicznego nie udało się całkowicie pokonać komunizmu na Wołyniu w dwudziestuleciu międzywojennym. Wykrycia i areszty komunistów miały miejsce nawet po rozwiązaniu KPZU w 1938 r.

KPZU kierował Sima Grosman ze Sławuty. Oskarżeni dążyli do oderwania Wołynia od Polski. Od sierpnia 1924 roku do kwietnia 1925 roku oni dokonali wiele napadów na sołtysów, popalili niemało polskich podwórz i posiad. Koniec tej działalności dokonała Policja Państwowa. Przeprowadzone śledztwo udowodniło udział w organizacji jednostek bojowych posła Prystupy”. Zob. „Народний вістник”, 1927, ч. 7, 26 травня, с. 7; „Гłównymi kierownikami akcji dywersyjnej byli Piotr Faryna i Zacharij Potap. Ogólne kierownictwo znajdowało się w rękach Prystupy i Paszczuka. Zadanie dywersantów polegało na zdobywaniu środków pieniężnych i broni, ponieważ dostarczanie broni ze Sławuty było utrudnione. Polityczna część akcji przeprowadzana była pod kierunkiem KPZU we Lwowie, a bojową akcją kierował Siemionow”. Zob. „Народний вістник”, 1927, ч. 11, 23 червня, с.5–6.

28 А. Жив'юк, І. Марчук, *Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: «від червоного терору» до боротьби з інакодумцями* [w]: Реабілітовані історією. У 27-и томах. Рівненська область./ Головна редакція (гол. П.Т. Тронько); редколегія тому (співголова В.М. Королюк, співголова Ю.М. Торкунов, відп.секретар. А.А. Жив'юк), Кн.1, Рівне 2006, с. 13.